

II

Գ. ԱՐՈՎ

ԻԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆԸ

Խաչատուր Աբովյանի ծննդյան տարեթիվի վերաբերյալ հավաստական կարծիքներ կան:

Տեր Կարապետյանն ու Տեր Սարգսենյը Աբովյանի ծննդյան թվականը համարել են 1804—1805 թ.:

Ըստ Երիցյանի Աբովյանը ծնված պետք է լինի 1811 թվին:

Ըստ Ա.-դոի Աբովյանի ծննդյան թվականն է 1809-ը:

Սովետական շրջանում ևս Խաչատուր Աբովյանի կենսագրության վերաբերյալ աշխատություններում տարբեր կերպ է նշվել Աբովյանի ծննդյան տարեթիվը:

Այսպես, օրինակ՝ Ընկ. Երվանդ Շահազիզը Աբովյանի կենսագրականում հայտարարում է, որ Աբովյանը ծնված պետք է լինի 1804—1805 թվականին:

Ընկ. Ռ. Զարյանը 1939 թվին հրատարակած «Աբովյանի կյանքը» գրքում (11 էջ) հայտարարում է. «Ինքը Աբովյանն էլ չի իմացել իր ծննդյան ճիշտ թիվը: Հիշողությամբ նա թողել է մի քանի տարբեր թվականներ: Համարեմք թիվը պետք է համարել 1809-ը»:

1916 թվին Ա.-դոի կողմից արված և Ընկ. Ռուբեն Զարյանի և այլ բնկերների պաշտպանած այս պնդումը ճիշտ չի, որովհետև Աբովյանի կենսագրության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ միանգամայն հավաստի են Աբովյանի ինքնակենսագրական նյութերում նշված բոլոր տվյալները և նրա ծննդյան միակ «համաձայնական» և ճիշտ թվականը 1804 կամ 1805 թվականն է: Այս երկու թվականից ամենից ավելի ճշմարտացին պետք է համարել 1805-ը: Եվ ահա թե ինչու՝

1. Իր համառոտ ինքնակենսագրության մեջ Խաչատուր Աբովյանը 1835 թվին որոշակի ասում է.

«1804—1805 թվին ծնվեցա ևս Քանաքեռ գյուղում, 5 վերստ հեռու Երևանից (կարճ ճանապարհով): Իմ Հայրենական տունը

պատկանում էր մի նշանաւոր և ամենից հարգվածի այս երկրում-
10 տարեկան հասակում ուղարկեցին ինձ էջմիածին վանքը՝ ուսա-
նելու, կատարելագործվելու համար, 1821 թվին գնացի Տփլիս,
իմ հայրենիքը նվաճելուց հետո ևս կրկին վերադարձա էջմիածին,
որպեսզի այնտեղ թարգմանի պաշտոն վարեմ պատրիարքի մոտ,
1829 թվին բարձրացա Բարբուտի հետ Մասիս սարը, 30 թվին գնա-
ցի Դորպատ— մնացի մինչև 35 թիվը:

Դիակոն Հայոց եկեղեցու եռաշատուր Աբովյան:¹

2. 1835 թվին գրված այս ինքնակենսագրութունից բացի՝
Աբովյանը իր վերոհիշյալ ինքնակենսագրական տվյալների մի մա-
սը հաստատում և ավելի մանրամասն կերպով պարզում է 1838
թվի դեկտեմբերի 15-ին Սինոդին պրած իր երկրորդ ինքնակեն-
սագրականում, ասելով՝

«Ի տասնամեայ հասակի մանկութեան իմոյ մտեալ ի կրթու-
թիւն և ընդ խնամակալութեամբ լուսածին դահու մայր Աթոռոյ
էջմիածնի, մնացի անդ զամս բազում ծառայեալ զվանի մի ամս
իբրեւ դպիր, յետ ժամանակի մտեալ ի ծառայութիւն հանգուցեալ
Անտոն արքեպիսկոպոսի, եկի նովին կոչմամբ ի Տփլիս և ուսեալ
աստ զամս երկուս, վերադարձա կրկին ի սուրբ արքող 1826 ամին,
մնացի յընթացս երից ամաց առժամանակ մի, ընդ ծառայութեամբ
նորին Անտոն Արհույ, յետ վախճանի նորա նփրեմ արքեպիսկո-
պոսի, յորմէ և ստացա զչորս աստիճան կիսասարկավագութեան:
Յետ մահուան նորա կարգեցա թարգման և գրագիր նորին վեհա-
փառութեան հանգուցեալ նփրեմ կաթողիկոսի, յոր ժամանակս ի
1829 ամի եհաս ինձ ողորմութիւն նորին կայսերական մեծութեան,
որ պատճառ թողեալ զպաշտօն հոգևորականութեան, գնացի ի հա-
մալսարան Դերպոտի...»² և այլն:

3. Ռուսաց կայսր Նիկոլայ 1-ին գրած իր խնդրագրի սեռ-
գրութեան մեջ ևս Աբովյանն ասում է.

«Ի հասակի տասն ամաց մտի ի պաշտօն հոգևորականութեան
ի սուրբ յԱթոռն էջմիածին. յընթացս հինգ ամաց ուսեալ, քստ
կարեաց, զլեզու իմ Հայրենի, զհետ եղէ ուսանիլ զծաղկեալ լեզու
և ուսաց և այլոց ազգաց՝ եկեալ ի Թիֆլիս՝ ուսայ, որքան ինձ
ժամանակն ներէր ինձ զայն և սակաւ ևս պարսկերէն...»³

¹ Ներսէս Տէր Կարապետյան «Քաջ. Աբովյան» 1897 թ., էջ 5:

² Դիվան Խաչատուր Աբովյանի, Ե. Շահադիզ, Արմֆանի հրատարա-
կութուն, 1940 թ. էջ 205:

³ Նույն տեղում, էջ 200:

Ուրեմն՝ երրորդ անգամ Աբովյանը պնդում է, որ էջմիածին է եկել տաս տարեկան հասակում, այնտեղ սովորել է «բազում» կամ «չընթացս հինդ ամաց» — այսինքն մինչև 1821 թվականը, երբ նա մեկնել է Թիֆլիս։ Պարզ թվաբանական հաշվով եթե 1821 թվից հանենք նրա տաս տարեկան հասակը, ապա՝ հինգ տարվա ուսումն էջմիածնում, կատանանք նրա ծննդյան թվականը՝ 1805-ը։

Եթե այս անհերքելի տվյալները ձեռքի տակ ունենալով՝ ընդունենք Ա-դոնի առաջադրած և ընկ. Ռուբեն Չարյանի վերականգնացրած այն կարծիքը, թե Աբովյանը 1809 թվին է ծնվել, մենք կկանգնենք անհեթեթ եզրակացությունների առաջ։ Որովհետև, եթե Աբովյանն իննը թվին է ծնվել և 10 տարեկան հասակում է եկել էջմիածին (իսկ 10 տարեկան հասակում դալն անհերքելի է), ապա նա էջմիածին պետք է գար 1819 թվին։ Այնուհետև, եթե նա «բազում տարիներ» մնար էջմիածնում, 3 տարի դպիր լինելուց հետո էջմիածնում ծառայության մտներ Անտոն արքեպիսկոպոսի մոտ՝ և ապա մեկներ Թիֆլիս, այդ մեկնումը տեղի պետք է ունենար 1823—1824 թվականներին, մինչդեռ ինչպես մենք գիտենք, ոչ միայն ինքը՝ Աբովյանն է վկայում, որ 21 թվին նա դնացել է Թիֆլիս, այլ և 21 թվից ալևս էջմիածնում չի եղել Անտոն արքեպիսկոպոսը, որի մոտ, իբր թե 1809 թվին ծնված Աբովյանը՝ ծառայության պետք է մտներ 1823—1824 թվականներին։ Հայտնի է, որ Անտոնը դեռ 1821 թվին նվիրեմ կաթողիկոսի հետ վաղարշապատից փախչում է վրաստան՝ ճանապարհն անցնելով Նախիջևանի, Եուզու վրայով, որտեղ և նվիրեմը 1822 թվին կաթողիկոսությունից հրաժարվելով, ալևս չի գնում Թիֆլիս, այլ գնում է Հաղպատ և Անտոն արքեպիսկոպոսի հետ միասին բնակություն հաստատում Հաղպատում։

Հայտնի է նաև այն, որ 1824 թվին Աբովյանին մենք տեսնում ենք ոչ թե էջմիածնում, այլ Սանահնում, ուր նա ուսուցչի պաշտոն է վարում։ Ա-դոն և 1809 թվի ալև կողմնակիցներն իրենց հարց չեն տալիս նաև այն մասին, թե ինչպե՞ս կարող էր 9-ը թվին ծնված Աբովյանը 1824 թվին — այսինքն 15 տարեկան հասակում Սանահնում ուսուցիչ լինել։¹

Մի կողմ թողնելով նաև այս երկրորդ հավաստությունների շարանը, որոնց մեջ ընկնում են 1809 թվի պաշտպանները, մենք ավելի հավատ ենք ընծայում Աբովյանի սեփական վկայությունն-

¹ Դիվան Խ. Աբովյանի էջ 197.

բին, որոնց համաձայն նա ծնված պետք է լինի 1805 թվականնե-
րին:

Որովհետև.

Ծնված լինելով 1805 թվին, նա էջմիածին է եկել 10-ամյա
հասակում, այսինքն 1815 թվին: Բազում ամս, շատ տարիներ—
այսինքն՝ ամբողջ հինգ տարի, մնալով էջմիածնում, որից վերջին
երեք տարում դպրութուն է արել, 1819-ին ծառայության է մտել
Անտոնի մոտ և 1821 թվին գնացել է Թիֆլիս:

Այս ամենը հաստատվում է փաստական տվյալներով:

1. Անտոնն իրոք որ այդ ժամանակաշրջանում գտնվել է էջ-
միածնում:

2. Աբովյանն իրոք, որ հիշատակվում է էջմիածնի 1819 թվի
«դպրաց ցուցակում», որպես հաշատուր դպիր քանաքեռցի և հպիս-
կոպոսական օժման ժամանակ վկա է հաղնում: Իսկ ինչպես հայտ-
նի է, տաս տարեկան հասակում դպիր չէին ձեռնադրում և վկա
չէին հաղնում, հետևապես, և՛ Աբովյանը ծնված լինել 1809 թվին
և հենց նոր միայն եկած լինել էջմիածին, չէր կարող ոչ դպրի
պաշտոն ունենալ, ոչ էլ վկա հաղնել, իսկ 1805 թվին ծնված 14
տարեկան պատանու նկատմամբ դա միանգամայն բնական է:

3. Աբովյանն իրոք 1821 թվին է Թիֆլիս գնացել, որովհետև՝
ինչպես հայտնի է, Եփրեմ կաթողիկոսն իր շքախմբով և կաթողի-
կոսական դիվանի անդամ Անտոն հպիսկոպոսի հետ միասին հենց
1821 թվին է, որ փող հավաքելու պատրվակով շրջագայելու նշե-
լով՝ մտադիր էր փախչել Թիֆլիս ու շվեդագառնալ էջմիածին,
ինչպես և արավ: Միանգամայն բնական է, որ Անտոն արքեպիս-
կոպոսը իր հոգեվորդի Աբովյանին ևս պետք է խորհուրդ տար,
զորն ճանապարհից, որ նա էլ մեկնի Թիֆլիս՝ Անտոն արքեպիսկո-
պոսի մոտ լինելու համար, քանի որ իրենք՝ շրջագայության ելնե-
լով, պետք է գնային Թիֆլիս:

Հենց այդ մասին էլ գրում է Աբովյանն իր վկայության մեջ՝
ասելով. «եկի նովին (այսինքն Անտոն արքեպիսկոպոսի— Գ. Ա.)
կոչմամբ ի Տփլիս և ունեալ աստ դամս երկուսս...»:

Այսպիսով՝ 1821 թվականին մեկնելով Թիֆլիս, Աբովյանն
այնտեղ սպասում է Եփրեմի և Անտոնի տեղ հասնելուն մինչև
1822—1823 թվականները, և թերևս հենց այս իսկ ժամանակ սո-
վորում է Պողոս վարդապետի դպրոցում՝ ինչպես այդ վկայում է Ս.
Նազարյանը: Ապա Աբովյանը՝ տեսնելով, որ իր խնամակալը հաս-
տատվել է Հաղպատում և Սանահնում, ինքն էլ վերագառնում է

Արա ժող, Սանահին՝ և մի տարի (1823—1824 թվին) այսինքն 18—19 տարեկան հասակում դադարում է ուսուցչությամբ:

Իսկ 1824 թվի վերջին, երբ բացվում է Ներսիսյան դպրոցը, Աբովյանը կրկին գնում է Թիֆլիս, սովորում է Ներսիսյան դպրոցում, որտեղ մենք նրան տեսնում ենք 1825—1826 թվականների ընթացքում:

Այդ փաստն ապացուցվում է նաև նրանով, որ մեր Մատենադարանում գտնվող փաստաթղթերը (Ներսիսյան դպրոցի աշակերտների ցուցակը) ցույց են տալիս, որ 1826 թվին Խաչատուր Աբովյանը՝ որպես Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ՝ պարգևատրվում է Մատթիևոսի բարոգների ռուսերեն թարգմանությամբ:

Նույն թվին նա վերադառնում է Սանահին, որտեղ թարգմանություն է կատարում Կարամզինի «Նախադարձորդություն»-ից:

Բոլոր փաստերը ցույց են տալիս, որ 1821—1826 թ. թ. ժամանակաշրջանում իր կյանքն Աբովյանը հիմնականում անց է կացրել ծննդավայրից հեռու, և ոչ էջմիածնում, այլ Հաղպատում, Սանահնում և Թիֆլիսում, ինչպես նա ինքն այդ մասին վկայում է վերը կատարած մեր մեջբերումներում, իսկ էջմիածին նա վերադառնում է միայն 1826 թվին, ինչպես վկայում է ինքն անձամբ և այդ հաստատում են այլ տվյալներ:

Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, որ Աբովյանի մեղ թողած Լրեք ինքնակենսագրական տվյալներն էլ համընկնում են իրար, նրանք չեն հակասում պատմական իրական տվյալներին ու տրամաբանական դատողության, ուստի և ոչ մի հիմք չեն տալիս նրանց նկատմամբ կասկածելու: Իսկ ԼթԵ մենք Աբովյանի՝ իր իսկ տված ճիշտ ծննդյան թվականը՝ 1804—1805 թիվը, ցանկանանք փոխարինել 1809-ով, կանգնում ենք մի շարք հակասությունների առաջ:

Այդ անմիջական և ամենաստույգ աղբյուրներից բացի՝ հոգուր 1805 թվականին է խոսում նաև չորրորդ կարևորագույն փաստաթուղթը, որը նույնպես հերքում է Աբովյանի 1809 թվին ծնված լինելու ենթադրությունը: Դա Խաչատուր Աբովյանի կնոջ՝ Էմիլիա Լոոգեի վկայությունն է: Էմիլիա Լոոգեն, անկասկած, հավաստի գիտեր իր ամուսնու ծննդյան թվականը և թույլ ստանալու համար գրած իր խնդրագրի հետ Աբովյանի ցուցակ ծառայությանը ներկայացնելիս, նշում է, որ Աբովյանը անհետացել է քառասուն

և երեք տարեկան հասակում¹ Բակ քանի որ ևս Արուսյանի անհետացման թվականը մեզ հայտնի է, ուստի 1848-ից հանելով 43-ը, կատանանք 1805 թվականը:

Արուսյանի երեք ինքնակենսագրական բնույթի թղթերում մատնանշված 1804—1805 թվականը համընկնում է նրա կնոջ մատնանշած թվականին և մեզ լիակատար հիմք է տալիս Արուսյանի ծննդյան թվականն ընդունել 1805-ը:

Բացի վերոհիշյալ փաստերից՝ Արուսյանի 1809 թվին ծնված լինելու գեմ են խոսում հետևյալ փաստերը.

ա) Արուսյանը ներսիսյան դպրոցում եղել է մեծահասակ աշակերտների թվում:

բ) Համալսարանական շրջանում ևս Արուսյանը խոսում է այն մասին, թե փոքրահասակ տղաները՝ 13—14 տարեկաններն, իրենից շատ քան գիտեն և համալսարան են մտնելու, իսկ ինքը՝ նրանցից մեծ լինելով՝ շատ ավելի պակաս գիտե:

գ) Ս. Փամալյանի նկարագրած Դոբրայանցի ծերուկի պատմածի համաձայն հաշվարկումներ կատարելով՝ կատանանք, որ Արուսյանը համալսարան է գնացել 24—25 տարեկան հասակում և ոչ թե քսան:

Սակայն ինչի՞ վրա են հիմնվում Արուսյանի ծննդյան 1809 թվականի կողմնակիցները:

Փաստական առաջին առարկություն անողը՝ Ա-դուն, հետագայում նաև բնկ. Ռ. Զարյանը և ուրիշները հիմնվում են ուսական գիմնազիայի արխիվում հայտնաբերված ցուցակների վրա, որոնք իբր պնդում են, թե Արուսյանը 1809 թվին է ծնվել:

Այդ ցուցակները, որ գտնվում են մեր՝ Հայկական ՍՍՌ Պետ. Արխիվում և որ մենք ստուգեցինք Պետ. Արխիվի զիբեկտոր բնկ. Կ. Ստեփանյանի և Պետ. Արխիվի աշխատակիցների հետ՝ հետևյալ պատկերն են ներկայացնում:

Նրանք կազմված են գրագրի միջոցով և ոչ հաշատուր Արուսյանի ձեռքով. վերաբերվում են դպրոցի բոլոր ուսուցիչներին:

Արուսյանի մասին տեղեկություններ կան 1844, 1845, 1846 և 1847 թվականների ուսուցչական ցուցակներում:

1844 թվի ցուցակում (գործ 779, էջ 7—8) Արուսյանի տարիքի հանդեպ նշանակված է միմիայն «3», որից հետո ալ թանարով ավելացված է 5 և ասպ՝ դարձված է 35:

1845 թվի ցուցակում (գործ 782, էջ 15) Արուսյանի տարիքի

¹ «Իրան և Արուսյանի», էջ 193:

դիմաց նշանակված է 36. ցուցակում կան ջնջումներ Աբովյանի պույր ունենալու վերաբերյալ:

1846 թվի ցուցակում (գործ 786, էջ 44—45) Աբովյանի տարիքը նշանակված է, ըստ բնագրի հին թանաքի, հավանորեն, 36, ապա նույն թանաքով վեցը դարձված է ութ և վրայից այլ թանաքով ուղղված է 7:

1847 թվի ցուցակում (գործ 794, էջ 56) Աբովյանի տարիքը նշանակված է բնագրի թանաքով, ըստ երևույթին՝ 31, որից հետո 1-ը ուղղված է, ըստ երևույթին 4 կամ 7, ապա 8, որից հետո, կրկին այլ թանաքով՝ 8:

1847 թվի մի այլ ցուցակում՝ առանց ուղղելու— Աբովյանի տարիքը նշանակված է 38:

Այս բոլոր փաստաթղթերը, որ իրար նկատմամբ հակասական են, և, ըստ երևույթին հետադադում են ուղղված ու հարմարեցված 1809 թվականին, ուստի, հիմք ծառայել չեն կարող Աբովյանի ծննդյան թիվը 1809 համարելու համար: Մենք ցավում ենք, որ ոչ Ա-դոն և ոչ էլ ընկ. Ռ. Զարյանը՝ հենվելով այդ ցուցակների վրա, չեն հիշատակում վերոհիշյալ ուղղումները և թվերի մեջ եղած հակասությունը: Մենք գտնում ենք, որ այդ ուղղումները կատարված են հետադադում, այն պարզ պատճառով, որ դժվար թե չորս տարիների ընթացքում էլ դրագիրը միևնույն սխալները կատարեր և, ամեն տարի ուղղելուց հետո՝ կրկին սխալվեր: 1940 թվին հրատարակված Աբովյանի «Իրվան»-ում տպագրվել է նաև վերոհիշյալ ֆորմուլյար ցուցակ ծառայությունների 1843 թվի օրինակը, որտեղ նույնպես Աբովյանի տարիքը ցույց է տրված 34: Անձամբ տեսած չլինելով այդ ցուցակի բնագիրը, մենք դժվարանում ենք պնդել, թե այնտեղ չի՞ կատարված արդյոք նման ուղղում կամ ցուցակն արտագրողի կողմից չի՞ կարդացվել արդյոք 4-ի տեղ 7, որովհետև մեզ ծանոթ ցուցակների ձևագրերում երբեմն նրանք նման են, և կարող են շփոթ առաջացնել:

Անկախ այդ հանգամանքից՝ այս լեռքին ցուցակը ևս չի կարելի համարել հավաստի աղբյուր, որովհետև՝ այդ ցուցակն իր մեջ պարունակում է Աբովյանի վերաբերյալ այլ տվյալներ, որոնք չեն համապատասխանում իրականության: Օրինակ՝ Աբովյանի կուսակրոնությունից ազատվելը, որ Սինոդը որոշել է 1839 թվի հունվարի 23-ին, այդ փաստաթղթերում (ըստ «Իրվան»-ում տպագրված պատճենի) ցույց է տրվում 1859 թվի փետրվարի 28-ը:

Այնպես որ՝ 1809 թվին ծնված լինելու վերսիան՝ իբր թե հիմ-

Նախորդող այս գրագրային փաստաթղթերը միանգամայն անվստահելի են:

Երկրորդ փաստաթուղթը, որ հիմք են ընդունում 1809 թվականի կողմնակիցները, դա Խ. Աբովյանի՝ Նիկոլայ 1-ին կայսեր ուղղված նամակի սևագիրն է, որտեղ Աբովյանը օժանդակություն է խնդրում՝ Դորպատի համալսարան ընդունվելու համար. 1829 թվին գրված այդ նամակում Աբովյանն իրեն համարում է քսանամյա:

Սևագրության մեջ հապավումով գրված այս «քսանամյան» չի կարող հիմք ծառայել՝ պնդելու համար, թե Աբովյանը 1829 թվին և՛ել է քսան տարեկան:

Նիկոլայ 1-ինին գրած սևագիր այդ նամակի վրա Աբովյանին 1829 թվին քսանամյա համարողներն ուշ չեն դարձրել հենց թեկուզ այն տվյալներին, որ թվում է այդ նամակում ինքը Աբովյանը: Նա ասում է. տաս տարեկան հասակում եկա Էջմիածին և ընդունվեցի հոգևորական պաշտոնի, այնուհետև հինգ տարի սովորեցի Էջմիածնում, այնքան ժամանակ էլ, ինչքան որ հնարավորությունս թույլ տվեց (այսինքն 1821-ից մինչև 1826 թիվը ներառյալ — Գ. Ա.) սովորեցի Թիֆլիսում, որից հետո մտադրվեցի դիմել «Յաստուածախնամ քաղաք»՝ այսինքն Պետերբուրգ, ուսումս շարունակելու, բայց շահողվեց և Անտոն եպիսկոպոսի մահվանից հետո արդեն ռուս ալլևա այս հինգ ամ էր՝ յորս անկեալ ի դուռն վտարանդութեան, ոչ զոր դուի ինձ օգնական և նպաստավոր այամ...»¹

Այս տվյալները ևս ասում են, որ Աբովյանը Էջմիածին գալիս Եղել է 10 տարեկան, 5 տարի սովորել է Էջմիածնում, 5 տարի սովորել է Թիֆլիսում, և ավարտելուց հետո ևս 5 տարի ձգտել է քարձրագույն կրթություն ստանալ ու չի կարողացել: Գումարելով այս թվերը մենք տեսնում ենք, որ 1829 թվին Աբովյանը եղել է 24—25 տարեկան և ոչ թե 20:

Ինդիրն այն է, որ՝ նախ վերահիշյալ գրության միմիայն սևագիրն է մնացել: Հետևապես չենք կարող ասել, Աբովյանն այդ նամակն ուղարկել է ցարին թե չէ: Այս հարցը հետաքրքիր է, նաև նրանով, որ իր նամակի այդ սևագրության մեջ՝ հենց «քսանամյա» թառից հետո, ջնջում է կատարված: Եթե նամակն ուղարկված է ցարին, ապա սևագրի հապավված քսանամյան կլինի դարձված 23: Նա տարիքը կեղծելու կարիք էլ չէր ունենա, որովհետև նույն նամակում նշված տվյալները պարզում են նրա իսկական տարիքը:

¹ «Դիվան», էջ 200:

Եվ վերջապես այդ նույն բանն են ասում և Ս. Նազարյանի հիշատակումները: Ս. Նազարյանը, որ ծնված էր 1812 թվին, գրում է, որ Աբովյանն իրենից շատ ավելի տարիքով է եղել: Այդ տարիների տարբերությունը պարզ դարձնելու համար կարելի է հիշել միայն այն, որ երեսուն թվին Աբովյանը գալիս է Գորպատ և ընդունվում համալսարանական դասընթացը, մինչդեռ չորս տարի հետո՝ 1834 թվին Նազարյանը մեկնում է Գորպատ, սկզբում դեռևս գիմնազիոնի կուրս անցնելու համար: Այս հանգամանքը ևս ցույց է տալիս, որ Աբովյանի ու Նազարյանի ծննդյան թվականների միջև պետք է լինեին առնվազն վեց-յոթ տարվա տարբերություն:

Մենք ավելորդ չենք համարում հիշել Աբովյանի շորրորդ ինքնակենսագրական վկայությունը՝ Իվան Վասիլևիչ Ռոսկոլշենկոյին գրած նամակը, ուր Աբովյանը իրեն 23 տարեկան է համարել այն ժամանակ, երբ վճռել էր թողնել հոգևորական ծառայության ասպարեզը և շարունակել իր կրթությունը Գորպատում: Այդ մասին խաչատուր Աբովյանը գրում է.

«Իմ կյանքիս 23 տարեկան հասակում, այդ մարդկության կյանքի կարևոր շրջանում, երբ մտավոր ընդունակությունները դադարում են իշխել վառ երևակայության և թեթև հիշողության երջանիկ ուժերի վրա, որի մեջ մարդս արդեն սկսում է օգտագործել պատանեկության ժամանակվա աշխատանքով ձեռք բերած գանձը, ես նոր միայն ձևոնարկեցի ձեռք բերելու այն, թողնելով հոգևոր կարգս, հայրենիքս, ծառայությունս, ոչ անկարևոր, որ խոստանում էր ինձ ապագայում փայլուն ասպարեզ իմ հոգևոր կոշման մեջ»:¹

Ուրեմն, 1829 թվին Աբովյանն իրեն համարում է 23 տարեկան և ոչ քսան, ինչպես ենթադրել են ոմանք նրա կիսաջնջված սևագիր նամակից, որի մասին խոսեցինք վերը:

Գորպատ գնալու միտքն Աբովյանը հղացել է 1829 թվի սեպտեմբերին, երբ իր ասելով՝ նա արդեն քսաներեք տարեկան էր:

Այս վկայությունն էլ հաստատում է, որ Աբովյանի ծննդյան թվականը պետք է համարել 1805 թվականի վերջին ամիսները, որովհետև ըստ այս վկայության 1829 թվի կեսերին արդեն լրացած պետք է համարել Աբովյանի քսան երեք տարին և դեռ լրացած չէր լինի նրա 24 տարին:

Փաստը մնում է փաստ: 1819 թվին էջմիածնում դպիր եղած քանաքեռցի խաչատուրը 1819 թվին չէր կարող լինել 10 տարեկան. իսկ որ Մատենադարանում պահվող «դպրաց ցուցակում» եղած

¹ «Դիվան», էջ 214.

հաշատուր Քանաքեռցին միևնույն հաշատուր Աբովյանն է, այս մասին վկայում են հ. Աբովյանի հետազայի բազմաթիվ նամակները, որոնց մեջ նա ինքն իրեն շարունակում է անվանել հաշատուր դավիր Քանաքեռցի:

Վերջերս մեր կողմից Մատենադարանում հայտնաբերած դպրաց ցուցակը մի ավելորդ անգամ ապացուցում է, որ Աբովյանի ծննդյան մասին 1809 թվի եկեղեցուբյուրն անտեղի է. ուստի մեր առաջարկն է՝ ընդունել հաշատուր Աբովյանի ծննդյան ժամանակը 1805 թվի վերջերս:

Դրա համար հիմք է տալիս ինքը հ. Աբովյանը, որ հաստատ իմացել է իր ծննդյան թվականը և միշտ էլ միևնույն տեղեկությունն է հաղորդել այդ մասին: